

EN HISTORISK INBLICK OCH GUIDE TILL KULTURRESERVATET

Pershyttan

BERGSMANSGÅRDAR, SLAGGSTENAR, KOLHUS,
LAVAR, GRUVHÅL, VARPHÖGAR, GRUVOR OCH KOLBOTTNAR
(FÖR NYFIKNA, HISTORIEINTRESSERADE OCH FÖRBIPASSERANDE)

EN BERGSMANSBY I ÖREBRO LÄN

INNEHÅLL

Gamla Pershyttan	3
<i>Ett kulturresevat</i>	
Karta	4
<i>Över kulturresevatet</i>	
Spåren	7
<i>I landskapet</i>	
Årstiderna	8
<i>I den gamla bergsmansbyn</i>	
Hyttan	11
<i>I Pershyttan</i>	
Karta	12
<i>Över Pershyttan</i>	
Utställningen	15
<i>Om Pershyttan</i>	
Vattnet	17
<i>Och dess betydelse</i>	
Gruvorna	21
<i>I Pershyttan</i>	
Bebyggelsen	23
<i>I Pershyttan</i>	

Domargården, med hyttan i bakgrunden.

GAMLA PERSHYTTAN

ETT KULTURRESERVAT

Gamla Pershyttan är en välbevarad bergsmansby som präglats av gruvsdrift och järnframställning från 1300-talet fram till modern tid. I december 2004 beslutade Länsstyrelsen att göra ett kulturreservat av Gamla Pershyttans bergsmansby som är Örebro läns första kulturreservat.

Pershyttan är ett minnesmärke från Bergslagens storhetstid och är en ovanligt välbevarad bergsmansby. Här går det fortfarande att se och förstå sambandet mellan naturtillgångar – malm, skog, rinnande vatten och framställning av järn i hyttan.

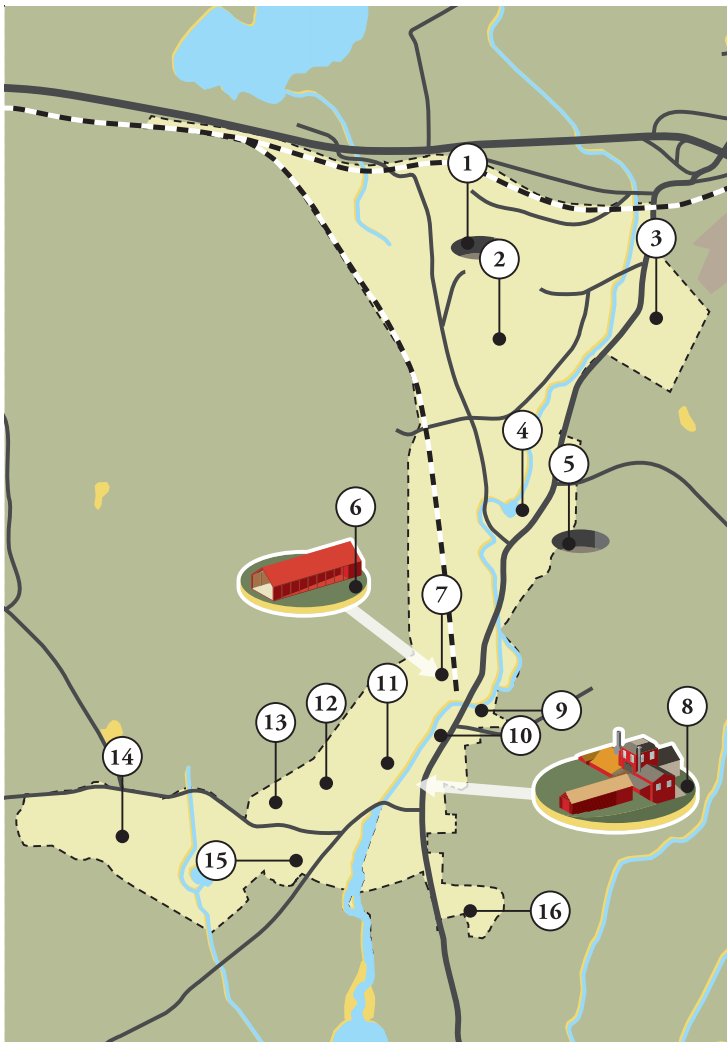
I Pershyttan finns hytta, hyttby, gruvor, industrilämningar, transportsystem, vattensystem, enskilda byggnader och miljöer. Alla dessa delar berättar tillsammans med det omgivande landskapet om hur järnframställning med gruv- och hytt drift påverkat landskapet från medeltiden fram till mitten av 1900-talet.

I Pershyttan kan stora delar av det svenska bergsbrukets utveckling följas men också människors livsvillkor i en gruv- och hyttby.

När miljöbalken trädde i kraft år 1999 fick vi i Sverige ett nytt skyddsinstrument som gjorde det möjligt att skydda värdefulla kulturpräglade landskap.

Kulturreservaten ska bidra till att det i framtiden finns möjlighet att förstå och uppfatta hur det moderna samhället har vuxit fram och hur tidigare generationer levtt, nyttjat landskapet och demonstrera en del av Sveriges historia.

Att tänka på: De blågröna slaggstenarna i kulturreservatet är en del av en fornlämnning och får inte plockas. Idag är de flesta gårdar privatbostäder och det uppskattas om besökarna visar hänsyn.

Kartan visar hela kulturreseptatet i Pershyttan med några av de mest intressanta platserna inprickade. Områdets alla spår och lämningar fungerar som en historiebok i landskapet. Den berättar om gruvdrift och järnframställning, men också om människors livsvillkor i en gruv- och hyttby under 700 år.

1. *Storgruvan*
2. *Gruvhål*
3. *Folkets hus*
4. *Radhusen*
5. *Lockgruvan*
6. *Informationshuset, WC och Parkering*
7. *Servering*
8. *Hyttan*
9. *WC*
10. *Vattenhjul och Stånggång*
11. *Domargården*
12. *Gruvhål*
13. *Gråbergstippen*
14. *Bergagruvan*
15. *Gruvhål*
16. *Sinnerstalpet*

SPÅREN

I LANDSKAPET

Kulturreseptatet Gamla Pershyttan speglar det bergsbruk som har bedrivits under 700 år i Bergslagen. Framställning av järn hade under lång tid stor betydelse för Sveriges ekonomi.

Gruvorna i Pershyttan bär spår av olika brytningstekniker från flera århundraden och de industrilämningarna som finns bevarade vittnar om de olika verksamheter som bedrivits i Pershyttan. Bebyggelsen visar hur byn utvecklats från en bergsmansby till ett ”bolagssamhälle” och slutligen till ett samhälle där byborna bor och lever i privatägda småhus och arbetar någon annanstans.

Varphögar, slagghögar, kolbottnar, torplämningar och gamla igenväxta hagar och trädgårdar berättar en del av historien om Gamla Pershyttan. Bergsmännen som levde på platsen bedrev både jordbruk och järnframställning, men det var järnframställningens behov som bestämde hur marken skulle användas. Bergsbruket krävde många dragdjur och därför har en stor del av marken i Pershyttan använts till bete. Landskapet i kulturreseptatet ska spegla människors aktivitet i gången tid, men även lämna utrymme för framtiden.

Runt om i Pershyttan finns spår av kasserat berg från tiden då man bröt gruvorna här. Värpstenshögar är berg med låg malnhalt som kastades bort. Letar man så kan man se spår av hyttans slagghög och slagghögar som är en del av fornlämningarna i kulturreseptatet. Som besökare är det viktigt att komma ihåg att dessa stenar inte får plockas eller flyttas från platsen.

ÅRSTIDERNA

I DEN GAMLA BERGSMANSBYN

Vår

Våren var jordbrukets tid. Det var dags att plöja åkern och så. Djuren släpptes ut på bete och gårdesgårdarna sågs efter och lagades. I skogen fällde man träd som skulle användas som kolved inför höstens kolmilor. Hyttan blåstes ner för året och det firade man med mat, dryck, lek och dans.

Sommar

Sommaren var gruvarbetets tid. Det hårda arbetet sköttes i äldre tider av bergsmansfamiljerna men med tiden togs det över av säsongarbetare. I augusti på sensommaren var det dags för slätter och lövtäkt.

Höst

Hösten var kolmilornas tid. Kolet behövde vara färdigt innan hyttan kunde tändas. På hösten var det även dags att skörda, då skulle säden slås, torkas och tröskas.

Vinter

Vintern var transporterarnas tid. Malm och kol kördes med släde på snön och över sjöarnas isar. Hyttan förbereddes för blåsning och användes av bergsmännen både under vintern och våren. Tillgången på strömmande vatten avgjorde när hyttan kunde blåsas.

"Dess egna barn, till och med hustrun på de flesta ställen, göra vid bergsbruket tjänst." Ur: Nora Bergslag vid 1784 års slut. Erik Bergenskjöld.

"Om sommaren gå son och dotter om varannan i gruvorna, och om vintern gör de tjänst vid blåsningen, då hustrun är med och bokar malmen på masugnen, som ock vid utförseln av järnet till staden, och härifrån kommer att bergsmannen icke hinner med arbeta i gruvorna över vintern, om det ock för snö och is kunde låta sig göra." Ur: Nora Bergslag vid 1784 års slut. Erik Bergenskjöld.

HYTTAN

I PERSHYTTAN

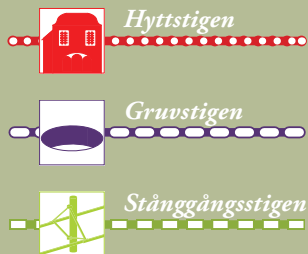
Sveriges välstånd grundlades med hjälp av järn från flera hundratals hyttor i Bergslagen och på mitten av 1700-talet stod Sverige för en fjärdedel av hela Europas järnproduktion.

I Pershyttan började man framställa järn redan på medeltiden och sannolikt har hyttan har legat på samma ställe vid Smygarebäcken sedan dess. Hyttan fick sin nuvarande utformning 1856 och inrymmer bland annat en rostugn och en träkolsmasugn. Idag står hyttan precis som den lämnades efter den sista blåsningen år 1953 och på hyttbacken står även ett av de stora kolhusen kvar.

Hjärtat i järntillverkningen är masugnen som står i den höga byggnadsdelen i hyttan. Från masugnens topp hålles krossad malm, kalk och kol ner. Det flytande järnet tappades ut i botten av masugnen. Hyttan ägdes gemensamt av hyttlagets medlemmar som tillsammans med sina hushåll utgjorde bergsmansbyn. I början av 1600-talet fanns det fyra delägare. När bergsmansbyn nådde sin höjdpunkt en bit in på 1800-talet hade hyttan 17 intressenter, och då var även bergsmän från andra byar delägare i hyttan.

Bergsmansepokens slut tog 1860 och då omvandlades Pershyttan till ett bolag. Kil och Ramshytte Bruksägare drev Pershyttan mellan 1887–1907. Sedan ägdes hyttan under ett par år av brukspatron Lars Larsson i Bredsjö. 1910 bildades AB Pershyttan som i sin tur 1918 övertogs av Johnson-koncernen och Avesta Jernverks AB. Framställningen av järn upphörde 1953 och gruvdriften pågick till 1967. Hyttan och de flesta industrianläggningarna övertogs 1986 av stiftelsen Nora Järnvägmuseum och veteranjärnväg som driver verksamheten i Pershyttan och kör trafik på veteranjärnvägen.

Taklandskap över Dommargårdens bergsmansskorstenar.

1. Informationshuset

2. Cykelvård

3. Spelhuset

4. Åkergruvan

5. Stångången

6. Hyttan & Kolhuset

7. Hjulhuset

8. Gråbergstippen

UTSTÄLLNINGEN

OM PERSHYTTAN

Strax intill den gamla hyttan ligger Pershyttans informationshus med en permanent utställning som är öppen för besökare årets alla dagar. I utställningshallen visar illustrationer vad järnet användes till och du kan även läsa mer om hur byn utvecklats genom århundraden, vad järnet användes till och livet i bergsmansbyn.

Under sommaren utgår guidade turer till hyttan och Lockgruvan från informationsområdet. I Pershyttan är det lätt att föreställa sig hur livet såg då gruvdriften och järnframställningen i hyttan var i full gång. Här kan du lära dig mer om livet i en bergsmansby, ta del av hur bergsmännens vardag såg ut och det hårda arbetet i gruvan och hyttan. Du får också en bild av hur landskapet utnyttjades och järnet transporterades.

Från Nora till Pershyttan kan du även åka med ett pustande ånglok och fundera över vilka som en gång bodde i den många husen i denna välbevarade bergsmansby. I området finns flera vandringsstigar, och intressanta platser för rast och ro.

Vill du upptäcka skogen lite längre bort, kan du utforska området genom någon av de många mountainbike leder som finns i området. Dessa leder och stigar kan ta dig till sjöar med svalkande bad och höjder med enastående utsikter. Vid informationshuset och utställningen finns det servering sommartid i en gammal tågagn där du kan köpa kaffe och fika.

Domargårdsdammen med Domargården till höger.

VATTNET

ÖCH DESS BETYDELSE

Det var bäcken som bestämde var hyttan skulle byggas och man utnyttjade det rinnande vattnet. Stora vattenhjul snurrade och drev blåsbalgarna i hyttan och de stånggångar som pumpade gruvhålén torra. Kvarnen och sågen fick också sin kraft från bäcken. Med hjälp av kanaler och dammar kunde vattnet styras så att det kunde utnyttjas maximalt.

I början av 1900-talet byggdes ett elkraftverk dit vattnet leddes genom en tub. Tack vare den blev belysningen bättre på arbetsplatserna och snart kunde hemmen utrustas med lampor, kylskåp och andra apparater.

En del av dessa anläggningar finns fortfarande att se på platsen, t.ex. delar av vattentuben, några hjulhus med stora vattenhjul och en bit av en stånggång. Av andra konstruktioner finns bara grunderna kvar, men överallt finns spår efter många hundra års verksamhet och utveckling.

Utsikt från Storgruvan.

GRUVORNA

I PERSHYTTAN

Gruvorna i Pershyttan tillhör de äldsta i Bergslagen. Under medeltiden utvecklades masugnstekniken och det var då som brytningen av bergmalmen sattes igång. Från början var det bergsmännen själva och deras hushåll som svarade för brytningen och metoden som användes på den tiden kallades för tillmakning. Det innebar att bergväggen i gruvan hettades upp med hjälp av stora eldar och när berget sedan svalnade så bildades sprickor som underlättade brytningen.

I mitten av 1700-talet hade krut blivit vanligt men det var farligt att bryta malm med krut och olyckor vara vanliga. När dynamiten kom i bruk på 1860-talet blev själva brytningsarbetet både säkrare och effektivare och mer malm kunde brytas. I början var gruvfältet indelat i åtta gruvlag men vid 1800-talet mitt slogs de ihop till tre; södra fältet kring Åkergruvan, Lockgruvefältet i mitten och norra fältet vid Storgruvan.

År 1867 slogs alla gruvorna ihop till Pershytte Grufvebolag som från år 1918 ägdes av Avesta Jernverks AB. Gruvbrytningen pågick ända fram till år 1966 i Åkergruvan och till år 1967 i Storgruvan. Båda lavarna står fortfarande kvar över gruvhålen.

Backstugan, Hjulhuset och Nämndemansgården.

BEBYGGELSEN

I PERSHYTTAN

Byn växte upp runt hyttan och nedströms längs Smygarebäcken. Närmast hyttan bodde bergsmännen vars herrgårdslika gårdar från 1700- och 1800-talet vittnar om både rikedom och status. De krönta skorstenarna var bergsmännens igenkänningstecken. Gruvarbetarna och kolarna bodde i små torp i byns ytterkanter.

De flesta torpen övergavs för länge sedan, men några av stugorna finns ännu kvar och längre ner vid Smygarebäcken kan man se 1800- och 1900-talsbebyggelsen. Här samsas små jordbruksfastigheter med arbetarbostäder som uppfördes av gruvbolaget och ett par radhus från 50-talet. Då var det fortfarande liv och rörelse i byn, barn i skolan och dans i Folkets Hus.

Idag är de flesta bostäderna privatägda och här bor människor från alla generationer nära de skatter som historien lämnat kvar sedan medeltiden. Här samsas de boende med besökare från hela Europa, till fots och på cykel längs stigarna runt om i kulturresevatet. Välkommen hit!

*Fotografi över Smygarebäcken, strax söder om hyttan.
(Foto ur Åke Mossbergs fotosamling)*

Länsstyrelsen
Örebro län

NORA
JÄRNVÄGSMUSEUM
& VETERANJÄRNVÄG

Länsstyrelsen och NJOV
i samarbete med Nora kommun

Grafisk design: Studio Dom

Foto: Länsstyrelsen, Örebro läns museum,
Lars Sjöqvist och Åke Mossbergs fotosamling

Illustrationer & kartor: Studio Dom

Tryck: Göteborgstryckeriet

© NJOV & Länsstyrelsen i Örebro län 2018

